

De Duitse veroveringsplannen van Oost-Europa

De Duitse bezettingspolitiek in Oost-Europa (1915-1918) en het Generalplan Ost (1939-1940)

Een van de belangrijkste doelstellingen van Hitler-Duitsland was het veroveren en permanent onderwerpen van Oost-Europa. De oorspronkelijke bevolking zou worden weggevoerd of ondergeschikt gemaakt aan arische kolonisten. Het plan was meedogenloos, maar in bepaalde opzichten niet origineel. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bestonden er ook al plannen om van Oost-Europa een Duits wingewest te maken.

Marinus van Santen is oud-docent geschiedenis van het Corderius College in Amersfoort en lid van de Western Front Association Nederland, die zich bezighoudt met het bestuderen van de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog.

Onder: Paul von Hindenburg met zijn staf tijdens de Slag bij Tannenberg op 29 augustus 1914. Schilderij van Hugo Vogel. Bron: Wikimedia.
Rechtsboven: Paul von Hindenburg en Erich Ludendorff (r). Samen leidden ze de Duitse militaire operatie in Oost-Europa. Staatsbibliothek zu Berlin.
Rechtsonder: Duitse troepen in de Sovjet-Unie, 1941. Bron: Wikimedia.

Eindeloos strekt zich de steppe van de Russische ruimte uit – Oost-Europa. Ruw en plotseling is de culturele tegenstelling tussen Midden-Europa en dit reusachtige gebied. En toch aan weerszijden van de grens dezelfde aarde – maar niet dezelfde mens!

Slecht benutte, vruchtbare schoot der zwarte aarde, die een paradijs kon zijn, een Californië van Europa, en in werkelijkheid verwaarloosd. Oost-Europa, het kwam boven een bepaalde primitiviteit niet uit. Het zag slechts chaos; want het miste de mens, de cultuurdrager van groot formaat, het genie dat tot de zinvolle exploitatie van de onbegrensde schatten en van de vruchtbaarheid van de bodem bevel gaf.

Dit citaat komt uit een tijdens de Tweede Wereldoorlog in Duitsland verschenen SS-brochure. De fascinatie met Oost-Europa als onafzienbaar groot en vruchtbare gebied bestond echter al veel langer. In de middeleeuwen was er een gestage expansie in oostelijke richting geweest door de ridders van de Duitse Orde. Uiteindelijk werd deze in 1410 gestuit door een Pools-Litouwse strijdmacht, in de legendarische Eerste Slag bij Tannenberg. Het nationaalsocialisme maakte

zich in het interbellum meester van deze oude dromen, en trachtte die gestalte te geven in het *Generalplan Ost*. De basis voor dit sinistere project werd echter gelegd in de Eerste Wereldoorlog.

Ober Ost

‘Geen enkel operatieplan reikt verder dan de eerste confrontatie met de vijandelijke hoofdmacht,’ aldus de oude Helmuth von Moltke.¹ De juistheid van deze stelling werd aangetoond in 1914, toen het ambitieus opgezette Schlieffenplan mislukte, vlak voor de poorten van Parijs.

In het oosten leken de vooruitzichten voor de Duitsers aanvankelijk evenmin gunstig. Bondgenoot Oostenrijk leed nederlagen tegen Servië en Rusland. En twee Russische legers naderden eerder dan verwacht Oost-Pruisen. De plaatselijke Duitse bevelhebber reageerde volgens de legerleiding niet adequaat. Hij werd daarom vervangen door twee mannen die gaandeweg steeds meer ambities zouden tonen. De gedreven generaal Erich Ludendorff kreeg de leiding over het 8e Duitse Leger in Oost-Pruisen, en werd daarin bijgestaan door de uit zijn pensionering teruggeroepen Paul von Hindenburg. Laatstgenoemde was aangezocht om met zijn rustige uitstraling voor een zeker evenwicht te zorgen. Hindenburg diende overigens elk voorstel van zijn jongere collega over te nemen. Men zocht namelijk ‘keinen militärischen Kopf, sondern ein polierter Helm mit Pickelhaube, der zum Strategen Ludendorff passte,’ aldus Wolfram Pyta in zijn Hindenburg-biografie.²

Kort na hun aankomst vond de Tweede Slag bij Tannenberg plaats, waar een compleet Russisch leger door de Duitsers werd vernietigd. Hoewel de confrontatie in werkelijkheid dertig kilometer verderop plaatsvond, stelde Hindenburg voor om vanwege de historische lading deze naam eraan te verbinden. Het zou het enige grote militaire succes van Duitsland in 1914 blijken te zijn. Om

de coördinatie te verbeteren, werd kort daarop besloten alle Duitse strijdkrachten aan het oostfront te verenigen onder het *Oberkommando Ost* (*Ober Ost*), met aan het hoofd Hindenburg en Ludendorff.

1915: de eerste expansiegolf

Op 2 mei 1915 begonnen Duitse en Oostenrijkse troepen een succesvol offensief aan de zuidelijke kant van het front met de Russen, in de regio

Gorlice-Tarnow. Hindenburg en Ludendorff kregen de opdracht om in het noorden een ondersteunende aanval richting Litouwen te beginnen, zodat zoveel mogelijk Russische troepen daar werden gebonden. Om omsingeling door een gecombineerde vijandelijke tangbeweging te vermijden, ontruimden de Russen hun Poolse gebied. In september konden de troepen van de Centralen hierdoor oprukken tot een lijn die begon vlak bij Riga in het noorden en doorliep tot Czernowitz aan de grens met Roemenië. Behalve Polen vielen Koerland, Litouwen en het westen van Wit-Rusland en Oekraïne ineens in Duitse handen. De Duitsers stonden nu voor de taak om 160.000 vierkante kilometer grondgebied als bezettingsmacht te gaan besturen.

Ober Ost stelde voor om deze taak op zich te nemen, maar er werd anders beslist in Berlijn en Wenen. Russisch Polen werd voorlopig onder beide bondgenoten verdeeld. De Duitse Rijkskanselier Bethmann Hollweg wilde het gebied bovendien gebruiken als wisselgeld bij eventuele vredesonderhandelingen met Rusland. En generaal Falkenhayn, chef van de Duitse generale staf, hoopte zo vooral de machtshongerige intriges van Hindenburg en Ludendorff te kunnen neutraliseren.³ 'Nachdem man mir Polen genommen hat, muss ich mir ein anderes Königreich in Litauen und Kurland suchen,' aldus de teleurgestelde reactie van Ludendorff.⁴

Het koninkrijk van Ludendorff

Het gebied van *Ober Ost* werd naar Duits voorbeeld onderverdeeld in *Landkreise* en *Stadtkreise*. De algehele leiding berustte bij de *Zentralverwaltung*, een speciaal gecreëerd onderdeel binnen de legerleiding. Die zetelde in de Litouwse stad Kowno (Kaunas), met Hindenburg en Ludendorff ►

¹ Helmuth von Moltke (1800-1891), stafchef van het Pruisische leger (1857-1871), en van de 'Grote Generale Staf' van het keizerlijke Duitse leger (1871-1888).

² W. Pyta, *Hindenburg, Herrschaft zwischen Hohenzollern und Hitler* (München 2007), p. 45.

³ Hindenburg en Ludendorff verschilden fundamenteel van mening met Falkenhayn over de oorlogsstrategie. Zij pleitten ervoor om alle inspanning te richten op het oostelijk front. Via een veel groter opgezet offensief dan in 1915 plaatsvond, diende Rusland in hun ogen volledig op de knieën te worden gedwongen. Rijkskanselier Bethmann Hollweg en Falkenhayn zochten de oplossing meer in een aparte vrede met een door een nederlaag verzwakt Rusland. Falkenhayn wilde niet te veel risico's aan het westelijk front nemen door een aanzienlijk deel van de troepen daaraan te onttrekken, en naar het oosten te verplaatsen. Iets waarop Hindenburg en Ludendorff juist aandrongen.

⁴ Citaat in: V.G. Liulevicius, *Kriegsland im Osten, Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg* (Hamburg 2002), p. 72.

⁵ Liulevicius berekent met betrekking tot Litouwen, op basis van naoorlogse statistieken voor de periode tot 1918, de volgende aantallen: 90.000 paarden, 140.000 runderen en 767.000 varkens die in beslag werden genomen. Er werd voor een waarde van 338.606.000 Reichsmark aan het gebied onttrokken, terwijl de import een waarde vertegenwoordigde van 77.308.000 Reichsmark (*Kriegsland im Osten*, p. 100). John Keegan spreekt zelfs van 'een bloeiende bezettingseconomie' (*De Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, p. 331).

⁶ *Kriegsland im Osten*, p. 189.

aan het hoofd. De Amerikaanse historicus Liulevicius schat het totaal aan militair en burgerpersoneel dat in het bestuursapparaat van *Ober Ost* werkzaam is geweest op 10.000 tot 18.000 man. Toen 'het duo' Hindenburg-Ludendorff in augustus 1916 de *Oberste Heeresleitung* van Falkenhayn overnam, verving de Beierse prins Leopold hen als hoofd van het bestuur van *Ober Ost*. Hij vertoonde zich evenwel zelden in Kowno. Generaal Max Hoffmann had in de praktijk de dagelijkse leiding. Deze militaire specialist van de oorlog aan het oostfront was een trouwe volgeling van Ludendorff. Vanaf het begin voerde hij een allesbehalve terughoudend bezettingsbeleid. Litouwen, Koerland en later ook het bij *Ober Ost* gevoegde gebied rond Bialystok en Grodno moesten volgens hem dienstbaar worden gemaakt aan de Duitse oorlogsinspanning. Twee speerpunten vielen in dit verband op.

De zogeheten *Verkehrspolitik* omvatte de controle over het gehele gebied, met absolute prioriteit voor de Duitse belangen. Het aanleggen van nieuwe spoorlijnen en viaducten kreeg veel aandacht. De mobiliteit van de plaatselijke bevolking werd sterk beperkt. Duizenden dwangarbeiders werden ingeschakeld in de landbouw en de houtproductie.⁵ Ludendorff streefde bovendien naar het koloniseren en permanent laten bewonen van het gebied van *Ober Ost* door veteranen

Een streven dat naadloos aansloot bij het bevoogdende denken over niet-Europese volkeren in het negentiende-eeuwse imperialisme. Regionale kranten in de Duitse taal werden in de bezette gebieden verspreid. Er kwamen scholen waar verplicht onderwijs in de Duitse taal werd gegeven. Toneeluitvoeringen van klassiekers uit de Duitse literatuur moesten dienen om de bewoners op een hoger cultureel niveau te brengen. Het gehele project werd samengevat in het begrip *Deutsche Arbeit*. De Russische Revolutie van 1917 betekende het einde van dit ambitieuze project, dat toch al op weerstand vanuit de Slavische doelgroep was gestuit. Dat de bezetter een voorzichtig begin maakte met inspraak in het bestuur door de daarmee niet vertrouwde plaatselijke bevolking, bevorderde het verzet alleen maar.⁶

'Ludendorff verwachtte dat Oekraïne voldoende graan zou opleveren om het hongerende thuisland van brood te voorzien'

Boven: Duitse troepen steken de Russische grens over, het is het begin van de Operatie Barbarossa, 1941. Foto: Johannes Hähle. Rechts: De Duitse 1ste Panzerdivision trekt de Sovjet-Unie binnen, 1941. Bron: Wikimedia.

en zogeheten *Volksdeutsche*, etnische Duitsers uit Zuidoost-Europa. Sociaal-darwinistische denkbeelden voorzagen in het deporteren van de plaatselijke bevolking.

Het tweede speerpunt was het *Kulturprogramm*. Doel hiervan was het onder Duitse controle brengen van de bevolking in het bezette gebied. Hun primitief en ongestructureerd geachte energie moest in nuttige banen worden geleid.

Ober Ost en de Joden

Het Joodse volksdeel in *Ober Ost* betoonde zich echter niet afwijzend jegens de nieuwe leiders. Het had een lange periode achter zich van rabiaat antisemitisme, gepaard gaande met bloedige pogroms, onder het bewind van de tsaar. Bovendien was de stafchef van het Russische leger, Nikolai Janusjkevitsj, het Joodse volksdeel in 1915 zo vijandig gezind geweest 'dat het zelfs de verontwaardiging van de Russen wekte, vooral in de kringen die Ruslands liberale bondgenoten, Frankrijk en Engeland, te vriend wilden houden'.⁷ In het Duitse keizerrijk was daarentegen sprake van formele gelijkberechtiging. *Ober Ost* creëerde bovendien in het kader van het *Kulturprogramm* ruimte voor de joodse religie, de cultuur en het onderwijs. Daarbij was de barrière tussen de Duitse taal en het Jiddisch minder groot dan de kloof met de Slavische talen. Hoewel er zeker latent antisemitisme bestond onder de leiding en het personeel van de Duitse bezettingsmacht dat zich ook nu en dan pijnlijk manifesteerde, werkten Joden en Duitsers nauw samen, vooral op economisch gebied. Ludendorff concludeerde kort na de oorlog: 'Der Jude als Zwischenhändler war unentbehrlich'.⁸

Tweede expansiegolf

De germaniseringspolitiek van Ludendorff in *Ober Ost* bracht de Russische legerleiding ertoe het zwaartepunt van het voorjaarsoffensief in maart 1916 in eerste instantie te richten op de noordelijke sector van het front. Men was in Petrograd bevreesd dat het bezette gebied anders definitief verloren zou zijn. Ondanks een Russische overmacht in soldaten en materiaal, liep de aanval ten noorden van de Pripjatmoerassen echter na korte tijd vast, ten koste van zware verliezen. Omdat de slagen bij Verdun en de Somme in 1916 de Duitse oorlogsinspanning opslokten, beperkte men zich in het oosten tot consolidatie. Maar in het jaar daarna probeerden de Duitsers daar toch weer een beslissing te forceren. Zij verschaften Lenin vanuit zijn ballingschap in Zwitserland een vrijgeleide naar Rusland, met de bedoeling dat hij de toestand in zijn land na de Februarirevolutie verder zou destabiliseren. Het plan had succes: in oktober pleegden de communisten een succesvolle staatsgreep. De snel daarna afgekondigde wapenstilstand tussen de Centralen en de nieuwe Russische machthebbers, gevolgd door vredesonderhandelingen in Brest-Litovsk, leidden echter niet tot een overeenkomst. Toen Leon Trotski, de leider van de Russische delegatie, de besprekingen op 9 februari 1918 opportunistisch onderbrak onder het motto 'geen vrede, geen oorlog', hervatten de Duitsers de strijd onder de naam Operatie *Faustschlag*. Het volkomen ontredderde en in ontbinding verkerende Russische leger bood amper weer-

stand. Hierdoor konden de Duitse troepen een enorme gebiedswinst maken in Estland, Lijfland en Wit-Rusland, ongehinderd per trein reizend van station naar station. Generaal Max Hoffmann sprak zelfs van een *komische Krieg*. Omdat eerder al een vredesverdrag was gesloten met de onafhankelijk verklaarde Oekraïne, kwam maar liefst 750.000 vierkante kilometer grondgebied onder Duitse controle. Nadat de revolutionaire Russische regering naar de onderhandelings-tafel terugkeerde, werd de vernederende vrede van Brest-Litovsk ondertekend. Grote delen van westelijk Rusland gingen verloren. Deels werden ze door Duitsland geannexeerd, deels waren ze in naam onafhankelijk maar stonden ze in werkelijkheid onder Duitse controle. Voor Ludendorff openden zich nu nog weidse perspectieven dan na de eerste expansiegolf.

Alles of niets

Terwijl de beste Duitse divisies werden overgebracht naar het westelijk front om daar deel te nemen aan het laatste voorjaarsoffensief, bleven meer dan een miljoen militairen in het oosten gestationeerd om de veroverde gebieden te controleren, en zo mogelijk nog uit te breiden. Ludendorff verwachtte dat Oekraïne voldoende graan zou opleveren om het hongerende thuisland van brood te voorzien, en meende dat olie uit de Kaukasus de Duitse oorlogsinspanning zou ondersteunen. Uit Polen, de Baltische regio en Oekraïne hoopte hij op termijn soldaten te kunnen rekruteren om het Duitse leger te versterken. Eindresultaat zou een Duits *Mittel-Europa* zijn, dat na het terugdringen van Rusland klaar was voor een door Ludendorff onvermijdelijk geachte permanente staat van oorlog, op weg naar de *Weltmacht*. In mei 1918 marcheerden Duitse soldaten langs de oevers van de Zwarte Zee, terwijl op de landkaart reeds nieuwe vazalstaten van de Kozakken, Georgië en een Transkaukasische republiek werden ingetekend. ►

⁷ H. Strachan, *De Eerste Wereldoorlog, een geïllustreerde geschiedenis* (Amsterdam 2004), p. 139.

⁸ E. Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen 1914-1918* (Berlin 1919), p. 155. Citaat in: Liulevicius, *Kriegsland*, p. 93.

Hindenburg en Ludendorff in overleg met keizer Wilhelm II, aan het einde van de Eerste Wereldoorlog. Bron: National Museum U.S. Navy.

9 G. Aly, S. Klein, *Vordenker der Vernichtung, Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Hamburg 1991).
10 *Vordenker der Vernichtung*, p. 511.

Alle plannen met Oost-Europa vielen evenwel in duigen met de wapenstilstand in Compiègne op 11 november 1918. Hindenburg had nog maar enkele uren daarvoor vanuit het hoofdkwartier in Spa per telefoon de Duitse onderhandelaars vergeefs op het hart gebonden om ten koste van alles vast te houden aan de bezetting van de Baltische regio. Hij beweerde manoeuvreerruimte te moeten houden voor toekomstige operaties tegen Rusland. Het spel was echter uit. Althans voorlopig.

Het Generalplan Ost

De kern van het denken van Adolf Hitler werd gevormd door het streven om 'Lebensraum im Osten' te veroveren, gecombineerd met de vernietiging van het Joodse volk. Doordat hij in 1939 in oorlog raakte met Engeland en Frankrijk, moest tijdelijk de aandacht op het westen worden gericht, maar de Führer wenste dat de strijd zo snel mogelijk naar Oost-Europa werd verplaatst. Daar zou de toekomst van het arische ras worden veiliggesteld. Betrekkelijk jonge Duitse wetenschappers werkten in het *Reichskuratorium für Wissenschaftlichkeit* aan projecten om Duitse volksplantingen in het oosten te realiseren.⁹ Na de verovering van Polen in 1939 werd het

westelijke grensgebied reeds bij het Derde Rijk ingelijfd. Er werd een begin gemaakt met de 'evacuatie' van de plaatselijke bevolking naar het Generaal-gouvernement, in afwachting van verdere deportatie naar het oosten. Etnische Duitsers uit Zuidoost-Europa dienden de vrijgekomen ruimte in te nemen. Toen de Duitse Wehrmacht in juni 1941 de Sovjet-Unie binnenviel, leken de letterlijk grenzeloze ambities pas echt te kunnen worden verwezenlijkt. In juli 1941 verscheen al de eerste versie van het *Generalplan Ost*. Oekraïne en Wit-Rusland zouden grotendeels door honger ontvolkt moeten worden, zodat voldoende voedsel voor Duitsland beschikbaar kwam. Er werden zelfs uitvoerige berekeningen gemaakt om de omvang van de gewenste ontvolking vast te stellen. Goering voorspelde in november 1941 tegenover de Italiaanse minister van Buitenlandse Zaken dat 'in diesem Jahr 20 bis 30 Millionen Menschen in Russland verhungern'.¹⁰ Het verloop van de oorlog haalde echter een streep door de rekening. De geplande deportatie van 40 tot 50 miljoen inwoners van westelijk Rusland naar de overzijde van de Oeral, om ruimte te creëren voor Duitsers en andere 'ariërs', vond niet plaats. Wel werden er 6 miljoen Joden en andere 'minderwaardigen' in de vernietigingskampen in bezet Polen vermoord – een kil ingecalculeerde consequentie van het vastlopen van Operatie Barbarossa.

Obsessief ideologisch

Wie het *Generalplan Ost* vergelijkt met de doelen die Ludendorff en de zijnen een generatie eerder in het gebied *Ober Ost* nastreefden, constateert opmerkelijke overeenkomsten tussen beide projecten. Bij allebei is er het streven naar *Lebensraum*, gepaard gaande met het verdrijven van de plaatselijke bevolking, gevolgd door Duitse volksplanting in de veroverde gebieden, op basis van het sociaal-darwinisme. Het economisch uitbuiten van deze gebieden, en een openlijk beleden superioriteitsgevoel van de bezetter ten opzichte van de plaatselijke bevolking kenmerken evenzeer het beleid in beide periodes.

Het grote onderscheid is echter gelegen in het obsessief ideologische karakter dat het Duitse optreden in Oost-Europa tijdens de Tweede Wereldoorlog kenmerkt. Het superioriteitsgevoel is nu van een andere orde dan voorheen. De bezetter acht zich niet langer gehouden om de plaatselijke bevolking te beschaven, zoals beleden in het *Kulturprogramm*. In 1941 hebben de nazi's enkel diepe minachting voor Oost-Europa, met uitbuiting en massamoord als gevolg. Terwijl Ludendorff de Joodse bevolking nog als een economisch interessante bondgenoot beschouwde, sluit het rabiate antisemitisme van Hitlers Derde Rijk elke vorm van samenwerking uit. 'Jede Konsequenz führt zum Teufel,' zo luidt het spreekwoord. Ofwel: blinde ideologie leidt naar de hel. ■

Duits infanterieregiment in Oost-Europa, winter 1942.
Bron: Wikimedia.

Literatuur

G. Aly, S. Heim, *Vordenker der Vernichtung, Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung* (Hamburg 1991).
W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918, von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges* (Wien 1966).
E. Jäckel, *Hitlers Weltanschauung, Entwurf einer Herrschaft* (Tübingen 1969).
J. Keegan, *De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 1998).
V.G. Liulevicius, *Kriegsland im Osten, Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg* (Hamburg 2002; oorspr. Eng. ed. Cambridge 2000).
H. Münkler, *Der Große Krieg, die Welt 1914 bis 1918* (Berlin 2014).
M. Nebelin, *Ludendorff, Diktator im Ersten Weltkrieg* (München 2010).
T. Snyder, *Bloedlanden, Europa tussen Hitler en Stalin* (Amsterdam 2011).
H. Strachan, *De Eerste Wereldoorlog, een geïllustreerde geschiedenis* (Amsterdam 2004).